

Térérzékelés – térteremtés

Posztmonarchia – közép-európaiság

*„A tükör emlékszik mindarra, ami benne tükröződött,
s csak a »lelki szemnek« mutat olykor valamicskét ebből a bőségből.
A tükör a rabul ejtett tükörképek hatalmas gyűjteménye.”*
(KOVÁČ 2009: 107)

Igaza van Bányai Jánosnak, amikor megállapítja: „Aki az egykori Monarchia – az Osztrák–Magyar Monarchia – szellemi és irodalmi hagyományait kutatja [...], labirintusban bolyong [...], író és tudós legyen a talpán, ha valamirevaló megoldásban reménykedni merészkedik” (BÁNYAI 2000: 173). A Monarchia-irodalmat a XIX. század végének és a XX. század elejének politikai helyzete és az ebből adódó életérzés határozta meg. Ekkoriban válságba került az Osztrák–Magyar Monarchia, és 1918-ban fel is bomlott. Egyfajta irodalmi monarchiamodell alakult ki, amely lehetővé tette/teszi az együtt élt/élő népek hasonló tudati tényezőinek manifesztálódását. Nemcsak a tematika monarchikus jellegére reflektálhatunk, hanem olyan közös életérzést és világlátást fedezhetünk fel az elemzett regények – *Város a tükörben, Kijárat az Adriára, Város az Adrián* – egyes darabjaiban (is), amelyek nem függetleníthetők egészen a történelmi és társadalmi-politikai tényezőktől, és mégis leginkább az egyéni identitás alakulására vannak hatással. „Az [...] elbeszélések mindig egy térbeli, illetve időbeli »körzet« hajszálpontos ismeretére alapoznak, ami lehetővé teszi, hogy a tipikust a legegységesebb valóságreferenciák szintjén ragadják meg [...], hogy aztán ezeket a »sorstársak« számára jól felismerhető elemeket a vidék, az idők vagy a helyzet finoman kidolgozott és többnyire groteszk torzítás révén stilizált láttelelei közé keverjék. Így áll össze az a narratív puzzle, amely egyszerre tud értelmezésre provokáló talányként és konkrét utalásként működni” (BÁNYAI 2009: 35). Hogy az alkotásokban lévő „narratív puzzle-kockák” térbeli és időbeli egyidejűsége létrejö-

hessen, léteznie kell valamiféle közös identitásnak, amely csak meghatározott közösségre jellemző. A közösségi identitás megemlítése fontosnak mutatkozik olyan tekintetben, hogy azáltal, hogy az individuum találkozik más individuumokkal, megtapasztalja benne a másét, és ezáltal önnön identitását alakítja. Az egyéniség kialakulása tehát egyszerre tekinthető térfüggőnek, időfüggőnek, sorsfüggőnek és – mintha tükörbe néznénk – énfüggőnek, vagyis önnön tudatunk és a biológiai struktúránk által meghatározottnak. Az emberek egymással való érintkezéskor átveszik egymás tulajdonságait, többszörös tükörben szemlélik önmagukat. Mindhárom regényben olyan közösségteremtő mozzanatok jelentkeznek, amelyek az Osztrák–Magyar Monarchia hozadékaira utalnak, és megteremtik annak valamiféle utóéletét. Lovas Ildikónál a „privát kikötőként” jelentkező Trieszt és Fiume, Nedjeljko Fabriónál központi városként szereplő Fiume/Rijeka és Mirko Kovač tükörbéli városa, Dubrovnik, egy olyan erős Monarchia-vonalat alkotnak meg – akár térképen is meghúzható –, amely mentén nemcsak lecsapódnak a Monarchia eseményei (az elbeszélések telis-tele vannak Monarchia-utalásokkal), hanem maga is megalkot egyfajta posztmonarchikus nemzetiségi beszédmódot, illetve e beszédmódok dialógusát. A posztmonarchikus olvasat szorosán kapcsolódik az assmanni kulturális emlékezethez. Ezáltal az egyéneket és környezetüket a korábbi kulturális emlékezetek alakítják. Ilyen értelemben tehát a Monarchia kora és az első világháború, a második világháború és egyáltalán a közép-európai események (és eszmények) mind kihatással voltak/vannak az egyéni identitások alakulására. A tükörképzet hangsúlyozása és kiemelése az irodalmi diskurzusban igen gyakori jelenséggé vált, különösen a posztmonarchikus atmoszféra vizsgálatakor. E tükör – mint az elevenen létező realitás és irrealitás – átjáróként szolgál a narratív identitáslétesítés különböző változataihoz. Lacan tüköreffektusa – miszerint a gyermek a tükörben önmagát szemlélve megleli önnön identitását – a lankadatlan intenzitású önkeresés egyik lehetséges szigetként szolgálhat. Kontextustól függően számtalan perspektívából közelíthető meg. A tükröt akár tárgyként, akár képként, akár fogalomként szemléljük, egy teljesen új teret nyit meg, amely a szemlélő saját terévé válik.

Kovač a valóság és a fikció vegyítését a mitikus Dubrovnik segítségével végzi el, amely az ő képzeletbeli városa, amely amellelt, hogy a periféria és a központ szempontjából is megközelíthető (SZERBHORVÁTH 2010), elsősorban belső világának kivetülő építménye. A regényben a tükör változó mivoltában van jelen: „a tükrök élőlények, akárcsak a víz, s ugyanúgy hullámanak és válnak zavarossá” (KOVAČ 2009: 107), vagyis a regény mint tükör az emlékezés azon funkciójához kapcsolódik, amely

a valamikorit fejezi ki mostani perspektívájában. A konstruálódó szubjektum tükröt állít, és hallgatja „a zuhataghoz hasonló morajlást, mely a tükörből” (KOVAČ 2009: 107) jön, és szelektál emlékei között, amelyek néha felbukkannak, néha pedig eltűnnek. Ezáltal megbont mindenféle referenciális olvasatot, és megnyitja a látvány kapuit. „[A] legmagasabb l.-i csúcscról egy pillanatra, mégpedig csakis abban a percben, amikor a nap megérinti a nyugati hegyormot, a tükörben látni lehetett Dubrovnik körvonalait; lebegő látvány volt, mely abban a szempillantásban eltűnt, amikor lehanyatlott a Nap” (KOVAČ 2009: 107). Dubrovnik az identitás-struktúra építőeleme lesz azáltal, hogy az egyén belső terének kívülségét határozza meg, és az otthontalanság és az identitáskeresés tereként definiálódik. „A tükör a másikkal való találkozás ideális helye; ő várja ezt a találkozást, ezért kitart a tükör misztériumába vetett hitében, letakarja a tükröt, s előtte ápolja szorongásait” (KOVAČ 2009: 165).

„A *Város az Adrián (Vježbanje života)* ugyanis egy posztmonarchia-regény, amelynek tárgya egy rijekai, vagy fumei soknemzetiségű család története – nagyon is időszerű üzenettel: a közép-európai régió identitás-tudatának kimondásával” (LŐKÖS 1996: 330). Míg Kovač nem kronologikus sorrendben írja meg a múlt és a jelen kapcsolatát, metanyelvet használ, és ezáltal alkotja meg regénybeli identitását, addig Fabio időrendben következő narrátori pozícióváltásokkal épít fel egy átfogóbb identitást, amely egy multikulturális, közép-európai közösség elé állított tükörkép. „[M]inden gyűlölt hatalom a legcsekélyebb lehetőséget is megragadja, hogy saját tükreben a legjobbnak láthassa magát (és az ilyen hatalom mások kezébe úgysem ad tükröt)” (FABRIO 2009: 17), ám Fabriónak e tükröt sikerül megfordítania, és Rijeka/Fiume valamikori békés multikulturális arculatának merevedésére, a nyelvi, a gondolkodásbeli és a művelődésbeli sokszínűség felbomlásának tényére irányítani. Fabio regénye az új-történelmi regények körébe tartozik. A horvát elméletalkotók egybehangozóan azt vallják, hogy ezek a regények a jelenről szólnak, és a múltbeli események csupán a jelen tükreben szemlélhetők (MEDVE A. 2009: 169). Az elbeszélő pozíciója pedig – eltérően az „igazi” posztmodern szerzők megoldásaitól – mindig a megbízható elbeszélő terében mozog (ami nem jelenti a szerző és a narrátor egyezését). Egyszerre része a történelemnek, ugyanakkor azon kívül és felül is áll. Fabio egyes mikroidentitásai egy nagyobb identitás, a történelmi identitás segítségével állnak össze, ám nem a történelmi-politikai események idejének, hanem azok mikéntjének függvényében. Ahogyan a történelemben az ismétlődés elve, a körkörös érvényesül, úgy a fabriói identitások is körkörös utat tesznek meg, ha nem is egy emberöltőn belül. Az olasz–horvát, horvát–osztrák–magyar, horvát–

francia geopolitikai konstrukciók is az egyén mikro- és makroidentitásának tereként manifesztálódnak.

Lovas Ildikó regényében a közép-európai létezés összetettsége, a valamikori szabad mozgású időszakokat követő korlátolt térhatások és a határátlépés lehetőségeit kioltó tapasztalat következtében a realitás megértése, a létezés vágyának határozott érzése többnyire hiányként jelentkezik. Az óriásira duzzadt (szellemi és földrajzi) távolság és az ebből eredő, folyamatosan ismétlődő hiányt megjelenítő alakzatok, a történelmi színterek, az önkeresés, az állandóan kiújuló háború és döntésképtelenség, az otthon- és otthontalanságélmény szerveződnek narrációvá. „Az otthonosságban rejlik az az otthontalanság, amit mindig is kerestem: igazában nem vagyok otthon sehol” (LOVAS 2006: 100). A *Kijárat az Adriára* bizonyos tekintetben zárt világ nemcsak az individuum politikai helyzetéből adódó, valódi határok közé szorultságából ered, hanem az egyén önnön határai is visszafogó tényezőként működnek. „Bosznián át leutazni a tengerpartig. Hamis performansz. Csáth Gézáé volt a tökéletes. A hibátlan műalkotás, az egyszeri, a megismételhetetlen. Ott maradni a határon homokba fűrt fejjel” (LOVAS 2006: 286). Az egyén reális és irreális mozgáspályája adja a regény párhuzamos tereinek hálózatrendszerét, a narráció által megképződő világ térképét. A származási hely, a tényleges élettér és a vágyhely távolságai mégis paradox valósághoz vezetnek. Elvagyódás figyelhető meg egy kívül eső világba, talán a vágyak világába (az Adriára). Ez az elvagyódás, a „határon” történő mozgás és létezés az individuum számára nem egyéb, mint egzisztenciális lehetőség, a szabadság elérésének egyetlen módja. A határképzetek és határátlépési kényszerek a helynélküliség érzéséből, a belső bizonytalanságból erednek.

Ugyanezen képzetkör mentén magyarázható az „[a]djunk el mindent, és menjünk!” féle utazási vágy. Az úton levés, az önkeresés során megkonstruálódó térbeli utazások földrajzi mivolta háttérbe szorul – ám nem szűnik meg a tér élményszerű érzékelésének a játéka, a realitás sem –, és az utazás szekunder jelentése válik fontossá. A kisebbségi tér-idő-történelem helyzetéből kialakuló otthontalanságérzés következtében a narrátor időbeli és térbeli hovatarozása összemosódik, és az emlékezés általi örök utazó szerepében jelenik meg. „Mert nem lehet tudni, merre kanyarognak az odavivő utak. Mindig oda, ahová igyekszünk. [...] De nem érdekel. Én már annyit mentem, gyalogoltam különböző városok felé, hogy eluntam” (LOVAS 2006: 53).

A határképzet, az utazás motívuma nemcsak Lovas Ildikó regényében figyelhető meg. Mirko Kovač elbeszélője is utazik, szinte a vonaton él, és menekül önmaga elől, vagyis a végső felismerés elől, hogy minden elmúlik.

„[A]mikor visszapillantok, saját távolodó alakomat látom, amint menekül tőlem az árulója” (KOVÁČ 2009: 132). Maga a *Város a tükörben* című regény is az utazás metaforája. „Meguntam már a családi vonat zötykölődését a keskeny vágányú vasúton, a hosszan tartó utazást, melynek végén az a felismerés vár, hogy el sem mozdultam attól az állomástól, ahol fölszálltam, hiszen egyikünknek sincs *állandó városa*, hiába bizonygatjuk makacsul, hogy megállapodtunk, mert amiként Pierre-Jean Jouve szépen verselte: »ott vagyunk, ahol nem«” (KOVÁČ 2009: 7). Nedjeljko Fabrio narrátora az időben utazik, amely emellett még konkrét utazásmotívumokkal is ízesített, olyanokkal, mint amilyen a hajó és a tenger képze, a vasút, amely összeköti Rijekát Béccsel. Mindezen mozzanatok a Monarchia motívumvilágába, a labirintus, a végtelen utak világába utalnak vissza.

Térpoétika – identitás

„*S amit magam előtt láttam, kicsi tengerem,
egy szelet volt a Split fényével küszködő Adriából, a Jadrán-tengerből.
Ennyi az enyém, gondoltam, amennyi a szemembe belefér.*”
(LOVAS 2006: 53)

Minden emlékezetnek tér az alapja. Nem feltétlenül a helyszíni tér, annál is inkább egy viszonylati térszerkezet.¹ A három vizsgált regény térelméletében bizonyos fokú hasonlóság mutatkozik. Mindegyik térszerkezete kétpólusú, az identitáslétesítés szolgálatában áll, és a térérzékelés – térteremtés mentén gondolható el, amelyek koronként, kultúránként, emlékezésekként és regényenként eltérőek, ám számtalan pontban – talán a „balkanizmus” geokulturális² meghatározottságban, talán a multikulturalizmus hozadékaként az összetartó specifikumok hiányában – találkoznak. A regény(ek)beli térmegjelenítések – realitásértékük mellett – mentális valóságú terekként funkcionálnak.³

A posztmonarchikus és közép-európai vonulat mentén már szó esett néhány térvizonylatról, amelyek bár helyszínszerűen leírhatóak, mégis a

¹ „Az elvont fogalmakkal leírható téralakzatok, a szereplők közötti elrendezés elvont fogalmakkal leírható viszonylatai, az erőter, a kommunikációs tér, a nyelvileg/képzetszerűen teremtődő térjelentések állnak az olvasói figyelem középpontjában. A narratív megismerésben megnyilvánuló érzelmi, érzéki viszonyok és gondolati tartalmak téries konfigurációja” (FARAGÓ 2001: 42–43).

² A geokulturális kódoltság kapcsán a Deleuze–Guattari-elméletet idézi Faragó Kornélia (FARAGÓ 2001: 7–10).

³ A tér jelentése kilép a külső térből, és tudati terekben kezd funkcionálni (FARAGÓ 2001: 57).

társadalmi struktúra és az egyéni belső terek szolgálatában állnak. E tér-
szemlélethez kapcsolódik a térvonatkozású idegenségképzet, a másságérzet
problematikája, amelyek a multikulturális közegben alkotó írók művei kap-
csán merülnek fel. A kisebbségi vagy multikulturális közegben élő és al-
koto író műveinek térélményeiben „[b]izonyos fajta kulturális, geopoétikai
meghatározottságú terek kontúrozódnak [...], és ezeknek irodalmi szöve-
gekben való artikulációjára utalnak” (BÁNYAI 2009: 29). A geopoétika⁴
jelenségét megragadva, szóba kerülhet egy szűkebb-tágabb térbeli loka-
lizáció, amely a földrajzi hovatartozást határozza meg, és a sorsszerűség,
amely ezáltal a közösség sajátjává válik. A poétika pedig ennek a sorssze-
rűségnek a szövegben való megjelenési formája. A három „balkáni” regény
világképét a közös kultúr- és háborúélmény köti össze. Kováč, Fabio és
Lovas művében egy olyan sajátos térhálózat épül ki, amelynek gócpontjai
a város- és tengerképzetek. Érdekes megfigyelni a mozgásirányokat a re-
gényekben, amelyek kizárólag az egyes városok és a tenger köré szerveződ-
nek. Ha elfogadjuk azt az állítást, hogy a tér nem dologi közeg, amelyben
elrendeződnek a dolgok, hanem eszköz arra, hogy a dolgok (jelen esetben
individuumok) elrendeződjenek⁵, akkor a városok és a tengerek mélyére
kell tekintenünk, hogy felfedezzük azokat a meghatározó mozzanatokat,
amelyek az identitás kialakulásában is szerepet játszanak.

A városképek regényenként eltérőek, mind konkrét, mind elvont ér-
telmében. A *Város a tükörben* Dubrovnikja az emlékvilágtérben⁶ kiemelt
helyet foglal el. A Dubrovnik környéki vidék – lényegében „közösségen”
kívüli – lakossága presztízskérdésként kezeli a városhoz való tartozást.
Mindenki „raguzál” (SZERBHORVÁTH 2010). Raguzál, nem pedig
raguzai, hiszen Dubrovnik nem tere a regény eseményeinek, csupán az
emlékek szültké, azok az emlékek, amelyek mindig is kívülről szemlélték
a várost, és az „ígéret földjeként” tekintettek rá. A kívülség-érzés végig-
kíséri a regényt. „A nagybácsi városias gyógyfürdőnek, a dubrovnikai urak
paradicsomának festette le szülőhelyét [...], ábrándozott szegény, és hitt
is a kitalációiban [...], hogy szülőhelye csaknem a dalmát tengerparton
van, ami messze állt az igazságtól [...]. Na de nem az én nagybácsim az
egyetlen hazudozó Dubrovnik hátságában” (KOVÁČ 2009: 20–21).
A város hiányként jelenik meg, az otthonlét hiányaként. A visszaemléke-
ző narrátor tudatában van a lakozás mozgó környezetként való felfogása
szükségességének, ami az időnek és a térnek olyan belakási módját jelenti,

⁴ Kenneth White használta először a kifejezést (FARAGÓ 2001: 164).

⁵ Merleau-Ponty felfogása alapján (FARAGÓ 2001: 8).

⁶ Merleau-Ponty térelméletének eleme, a mentális valóságú terek egyike, amely alap-
ján „csak a létezés illúziója rakható össze” (FARAGÓ 2001: 3).

amelyben az egyén nem rögzített, lezárt struktúra, hanem egy megnyíltás kiprovokálója. Az identitás-, a hely- és a hovatartozás-tudatát azonban ez mégis összezavarja, vágyik az otthonra, vágyik önmaga megtalálására. Fabio Fiuméje Kovač Dubrovnikjához hasonlóan az „ígéret földje”, azzal az eltéréssel, hogy a fabriói szubjektum a bennlét perspektívájából nyilatkozik meg, ám mégis hiányérzet lengi körül. A belüliség-élmény csupán látszólagos, szigorúan fizikai térérzékelés ez, hiszen az idegenségérzet, a visszavágyódás a gyökerekhez örökösen jelen van, és megakadályozza a szubjektumot abban, hogy azonosulni tudjon a várossal, hogy meglelje belső otthonát.

„Trieszt az a város, amelynek leírása éppen ráillik erre a városra...” (LOVAS 2006: 98), Lovas városára. Ahogyan egy interjúban is elmondta, neki „Szabadka a dolga”⁷, a városa, hiszen a háborúk szülte következmények során a városból eltűnt az élet lényege. Úgy tud szöveget írni Szabadkáról, hogy közben – tárgya okán – átöleli a világot, kijáratot keres – és talál – „kicsi tengerére”. A *Kijárat az Adriára* regény kapcsán városokról, Szabadkáról és Triesztről kell beszélni. Az egőről és az alteregóról. Az elbeszélő tere, a narráció születésének tere, a szigorú értelemben vett centrum Szabadka. Mégis – ahogyan Kovač narrátora is teszi – „raguzál”, de nem Raguzában, hanem Triesztben, és a többi tengeremelléki városban. Mindenhol azt keresi, amit Szabadkán nem talál, vagyis azt, amit önmagában nem talál. Ahasvérusként bolyong a városokba(n), és ugrik fejést „kicsi tengerébe”, egyetlen cél érdekében, hogy az így érzékelt mozaikkoc-kákból összerakja önmagát.

Térségünk – kelet-közép-európai – irodalmi gondolkodásában a tenger mint toposz gyakori jelenség. Ahogyan Lovas Ildikó is írja regényében: „a jugoszláviai magyar írókat az különbözteti meg a magyarországiaktól, hogy az előbbieknél van tengerük” (LOVAS 2006: 52), de nemcsak a jugoszláviai magyar írókat, hanem – ha kissé elavult meghatározással élve is – a jugoszláv írókat is a többitől. Az azonban vita tárgya lehet, hogy ez a tenger földrajzi territórium-e. A válasz igen is meg nem is. A három vizsgált regény közül Lovas prózájából indulunk ki, annak ellenére, hogy a másik két regény a szó szorosabb értelmében, a cselekménytér szempontjából, közvetlenebbül kapcsolódik a tengerhez. A *Kijárat az Adriára* narrátora azonban, aki gyakran kilógott az olajfák alá, hogy nézze kicsi tengerét, egy olyan sajátos kapcsolatot alakít ki a tengerrel, amely földrajzilag nem mérhető. Belső tengert hoz létre, ami csak az övé. Tengerképe részint abból építkezik, amiből szinte

---

⁷ „Nekem Szabadka a dolgom”. Beszélgetés Lovas Ildikóval (ERDÉLYI-NOBEL 2000: 51).

mindenkinek e vidéken, a tengerünneplésekből, amelyek során egy percig sem gondolkodtak azon, hogy az övék-e. A regény szubjektuma azonban elgondolkodik, és rájön, hogy az Adriai-tenger már nem az övé, és soha nem is volt az. „Lassan vált szégyenné a tengerhez kapcsolódó mondat. Vagyis számomra lassan, mert eleinte hihetetlen volt. Még előbb meg úgy voltam vele, mint a himnusszal, a karácsonnyal, a nagyapám magyar katona volt-dologgal, a testvériség-egységgel, a női fehéreneművel – ami bugyi, kedves –, a vénnyel és recepttel, meg az összes többi szekatúrával. Így voltam a tengerünkkel” (LOVAS 2006: 60). Számára egyetlen lehetőségként önnön kicsi tengerének létrehozása jelentkezik, amely a valamikori képeslapokból, emlékképekből áll össze, és belső szabadságot nyújt. És ez az a tér, amely minden térformációnál erősebben segíti abban, hogy időnként az önkérés útjára léphessen, és identitás-létrehozásának paradox tényét felismerve, állandóan tudatosítson egy-egy újabb állomást a létben, hogy ne felejtse el önmagát, amit már annyiszor majdnem sikerült.

„[A] tenger csupán szellemtelen és közönséges emberek számára pusztá víz, ámde nem így van, bizonyos költők okkal gyanakodtak arra, hogy a tenger egyáltalán víz lenne, úgy énekeltek hozzá, mint egy istenséghez, amelybe a teremtő »a rend és a káosz erőit« lehelte bele” (KOVAČ 2009: 227). Azok számára, akik a személyes azonosság szubjektív érzésének a hiányával küzdenek, és teszik mindezt egy közös világgéppel való azonosulás hiányában – ahogyan Mirko Kovač és Nedjeljko Fabrio hősei –, a tenger a megnyugvás, a lehetőségek tereként, „tömegeként” definiálódik. A regények alapját képezi, hogy az individuumok (se nem szerbek, se nem boszniaiak, se nem horvátok, se nem olaszok és még sorolhatnám) nem képesek saját sorshelyzetüket felemelni az egyetemes sorsértelmezésbe, emigránsokká válnak. Nem tudnak elszakadni a háborúk okozta pusztítások emlékeitől, sem a „balkán” és a „mediterráneum” folyamatosan ismétlődő történéseitől. Az emigrációban is állandó állomáskeresésben, otthonkeresésben tengődnek. A tenger, a hatalmas víztömeg a függetlenség, a szabadság és egy magasabb rendű tökéletesség gondolatával kecsegtet. A borgeszi könyvtár képzetét öltve magára egy véget nem érő térhorizonttá nő, amelyben a világ összes válasza fellelhető, ezáltal isteni attribútummal bíró, vagyis a mindentudó hatalmával rendelkezik.

Kiadások

FABRIO, Nedjeljko 2009. *Város az Adrián* (ford. CSORDÁS Gábor). Jelenkor Kiadó, Pécs

KOVAČ, Mirko 2009. *Város a tükörben* (ford. ORCSIK Roland). Magvető Könyvkiadó és Kereskedelmi Kft., Budapest

Irodalom

- BACIĆ-KARKOVIĆ, Danijela 2004. Osztrák–magyar milió Nedjeljko Fabio regénytrilógiájában. In: KISS GY. Csaba (szerk.) 2004. *Fiume és a magyar kultúra*. ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék–Kortárs Kiadó, Budapest, 171–179.
- BÁNYAI Éva 2009. A peremvidék közepén = *Híd*, 3. 29–47.
- BÁNYAI János 2000. A monarchia labirintusa. In: BÁNYAI János 2000. *Mit viszünk magunkkal?* Forum Könyvkiadó, Újvidék, 173–175.
- BÁNYAI János 2006. Kijárat a regényre (Lovas Ildikó: Kijárat az Adriára. James Bond Bácskában) = *Híd*, 1. 99–106.
- BENCE Erika 2007. Új mítoszok és legendák (Lovas Ildikó: Kijárat az Adriára. James Bond Bácskában). In: BENCE Erika 2007. *A kert árnyéka*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 114–120.
- CHAMBERS, Iain: Vándorlás, kultúra, identitás = *Helikon*, 2002/4. 433–474.
- DÚLL Andrea 2010. „Vannak vidékek legbelül” = *Helikon*, 1–2., 227–238.
- ERDÉLYI Erzsébet–NOBEL Iván 2000. „Nekem Szabadka a dolgom”. Beszélgetés Lovas Ildikóval = *Tiszatáj*, 4. 51–55.
- FARAGÓ Kornélia 2001. *Térrányok, távolságok*. Forum Könyvkiadó, Újvidék
- FRIED Ilona 2004. Egy kulturális identitás. In: KISS GY. Csaba (szerk.) 2004. *Fiume és a magyar kultúra*. ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék–Kortárs Kiadó, Budapest, 118–128.
- FRIED István 1999. „...az eredetiség alkotás” = *Korunk*, 5. 66–77.
- GYÁNI Gábor 2008. június. Identitás, emlékezés, lokalitás = http://www.ketezer.hu/menu4/2008_06/gyani.html.
- JUHÁSZ Erzsébet 1996. *Tükörképek labirintusa*. Forum Könyvkiadó, Újvidék
- KISS GY. Csaba 2004. Egy fejezet a magyar irodalom Fiume-kultuszából. In: KISS GY. Csaba (szerk.) 2004. *Fiume és a magyar kultúra*. ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék–Kortárs Kiadó, Budapest, 129–139.
- LÉVINAS, Emmanuel 1999. *Teljesség és Végtelen*. Jelenkor Kiadó, Pécs
- LŐKÖS István 1996. *A horvát irodalom története*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- MEDVE A. Zoltán 2009. *Kentextusok és annotációk*. Kijárat Kiadó, Budapest
- ORCSIK Roland 2010. Kalandozás a szerb, horvát, szlovén irodalomban = *Bárka*, 1. 77–83.
- SZERBHORVÁTH György 2010. Raguzálók = *Kalligram*, 5. 95–98.
- SZIGETI L. László 2002. A multikulturalizmus esztétikája = *Helikon*, 4. 395–421.
- TÉNYI Tamás 2010. Tér és forma = *Helikon*, 1–2. 220–226.
- Z. VARGA Zoltán 2000. Önéletírás-olvasás. = *Jelenkor*, 1., 87–93.